

A magyar tárgyias igeragozás.

(Alaktani fejtegetés).*

Azt a tényt, hogy a nép nyelvében felszólító módú alakok járatosak jelentő mód értékben, a kutatók régen észrevették. Az első e téren talán KRIZA JÁNOS volt (l. Vadrózsák 1863. 555., 557. lap).

Megfigyelése helyességét a nyelvtudomány sokáig nem fogadta el. BUDENZ, s nyomában mások, mint föntebb említettem, az *üssük* (= ütjük), *töltsük* (= töltjük)-féle alakokat alaktaniilag is jelentő módú alakoknak tartották s a felszólító mód alakjaival (*üssük*, *töltsük*) való egybeesést véletlen találkozásnak magyarázták.

Az újabb nyelvtudományban talán ZOLNAI GYULA állította első ízben, hogy a fenti jelentő mód használatú *üssük*, *töltsük*-féle alakok morfológiailag felszólító módú alakok (l. Nyr. XVIII. 22 „talán csak felszólító“, XXI. 178 „tisztán felszólító“), de lehetséges, hogy a múlt században a 80-as évek táján más is mondta ugyanezt.

Hogy a főlszólító mód hogyan helyettesíthette, illetőleg helyettesítheti funkciójában a jelentő módot, azt eddig a szakemberek alaktani összeeséssel magyarázták (l. BALASSA, Nyr. XVI. 504, Magy. nyelvj. 138. l.; SZINNYEI, NyK. XXIII. 459 stb.). Két magyarázat a legfigyelemreméltóbb e téren. Az egyik SZINNYEIÉ, a mely a „Hunfalvy-album“-ban (Budapest 1891. 39—44. lap) jelent meg s a mely a *mondjátok* alak hosszú *á*-járól szól. Ez értekezésről lejjebb szólunk. A másik magyarázat SIMONYIÉ s a TMNy.-ban olvasható (l. 618—619. lap). SIMONYI magyarázatának ez a lényege: Az *-s-* (pl. *musia* = mossa), *-z-* (pl. *hozia* = hozza), *-sz-* (pl. *hyzyek* = hisszük)-végű igék közül a mélyhangúak a jelentő és felszólító módban az egyes harmadik személytől fogva egészen, a magashangúak pedig csak részben (?) összeestek,

* L. MNy. IX. 1, 58.

majd különféle alakváltozások folytán megtörtént az egybeesés más mássalhangzón végződő igetöveknél is, így pl. az *-r*-végűeknél (pl. *kérje, várja* stb.). Ez egybeesettek analógiájára megtörtént, hogy sok nyelvjárásban a *-t*-végű igék felszólítója (pl. *lássá, taníjja, tanítsa* stb.) kiszorította a *-t*-végű igék eredeti jelentő módját (pl. *látja, tanítja* stb.).

Mínthogy az én nézetem szerint a jelentő mód jelen idejének semmiféle alakjában, sem a magashangú, sem a mélyhangú igéknél nem volt *j* elem, természetes dolog, hogy én SIMONYINAK ezt a magyarázatát nem fogadhatom el. Szerintem a jelentő mód jelen ideje egykor így hangzott: *musë > musa* (= *mossa*), *hozë > hoza* (= *hozza*), *hiszük* (= *hiszszük*), míg ellenben a felszólító így: *mus-χ-ë, hoz-χ-ë*, ebből *mus-j-ë, hoz-j-ë > musja, hozja > mossa, hozza*. Én tehát a megfejtést másutt keresem.

A felszólító *-j*-je a nyelvtörténeti korban a legtöbb igenél oly világosan megvolt, hogy a nyelvérzék a *-j*-be, illetőleg a tárgyias harmadik személyben a *-jë*-be világosan beleérezte a felszólító és a tárgyias funkciót, s ezt ragul aztán el is vonhatta. Voltak tehát ilyen felszólítók:

-ht-végű igék: DöbrC. 397 Luk. I. 17 meg *fordoh'a* = Vulg. convertat;

-jt-végű igék: JordC. 614 *ydwezeye*, ÉrdyC. 110 ne *aloya*, ÉrdyC. 57 ky *feye* (= *kifejtse*), ÉrdyC. 541 *kezyye* el, ezekhez vö. a mai népnyelvi *taníjja, fordíjja* stb. alakokat;

-szt-végűek: *szakasz-jë > szakaszja, ereszjë*, vö. népnyelvi *szakajsza*, SZINNYEI NyH.⁴ 103;

-s, -z, -sz-végűek: *mosjë > mosja, keresjë, hozjë > hozja, szerezjë, vonszjë > vonszja*, vö. népnyelvi *hujza*, SZINNYEI NyH.⁴ 103;

-r, -g, -k, -b, -p, -m-végűek: *akarjë > akarja, kérjë, fogjë > fogja, rakjë > rakja, lopjë > lopja, szabjë > szabja, nyomjë > nyomja* stb.

E nagyobb számmal szemben voltak:

-d, -l, -n végűek: *engedjë, adjë > adja, izleljë, hízlaljë > hízlalja, fenjë, szánjë > szánja* stb. A nyelvérzék előtt e palatalisatiós esetekben világos volt a *-jë > -ja* funkciója, s így ragul könnyen elvonhatta.

-t-végűek egy része: *lássë > lássa, vessë, bántsë > bántsa, hintsë* stb.

Ha már most mondattanilag, illetőleg lélektanilag adva van a lehetőség, hogy a felszólító mód helyettesítheti funkciójában

a jelentő mód jelen idejét, mi sem természetesebb, mint hogy a nyelvérzék vagy az egész felszólítót minden személyben és számban jelentő mód jelen ideje gyanánt használja, vagy pedig a felszólító egyes alakjai egybekeverednek a jelentő mód jelen idő egyes alakjaival úgy, hogy az egyik személy, pl. *mondom, verem* alaktanilag is jelentő mód jelen idő, míg egy másik személy, pl. *mondja, várja, szabja* stb. alaktanilag fölszólító, funkciójában pedig jelentő módú jelen idő is.

Ha a nyelv tisztán a fölszólítót használja a jelentő mód jelen ideje gyanánt, akkor világos a helyzet, így például a *taníjjam, tanídd, taníjja* stb. esetében. Bonyolultabb a kevert használatnál, például: *látom, látod, ütöm, ütöd, üti, ütök*, de: *lássa, lássuk, lássátok, lássák, üssük*. Ez a kevert használat van meg a legtöbb nyelvjárásban s ez van meg az irodalmi nyelvben is. Szerintem az irodalmi nyelvben a jelen időben alaktanilag jelentőmódú alakok: *mondom, verem, mondod, vered, veri, verik*, míg ellenben funkciójában jelentő, eredetében fölszólító alakok: *mondja, mondjuk, verjük, mondjátok, mondják*.

Ha már most *hintse* (= hinti) mellett egy-egy nyelvjárásban az van, hogy *hintje* (= hinti), ez ugyanolyan eset, mint mikor *lássa* mellett *látja* van; a különbség csak az, hogy az egyik irodalmi nyelvi alak is, míg a másik csak nyelvjárási. Mindkét esetben (*látja, hintje* = jelentő mód jelen idő egyes harmadik személy) a fölszólító *-je* ~ *-ja* eleme (= módjel + harmadik személyű névmás) behatolt a *-t*-végű igékbe is, sőt más hangon végződő magashangú igékbe is (vö. *engedje* = engedi).

A *hintje, engedje* stb. (= hinti, engedi)-féle alakok tehát nem eredetibb formák, hanem alakjukra épp úgy fölszólítók, mint a hogy fölszólítók a *lássa, kiáltja* vagy a *mondja, látja*. Állításom támogatására még a következőket kell fölhoznom:

a) A finn-ugor nyelvtudomány azt tanítja, hogy a finn-ugor fölszólító „war ursprünglich ein im Ton der Aufforderung ausgesprochener Indic. Präsensstamm, der mit dem Verbalnomen-suffix *-k* ~ *-γ* gebildet war“ (SETÄLÄ, Temp. u. Modus 177, SZINNYEI, FUSpr. 145, „interjectionálisan használt praesenstő“ NyK. XXIII. 465). Ha ez igaz, pedig igaz voltához kétség nem fér, akkor a jelentő mód és a fölszólító mód közt a mondat-lélektani kapcsolatot mindenkor megvolt. A nyelvtörténeti kor folyamán aztán a kettő sokszor egybeesik. Így például a mit az egyik bibliafor-

ditásunk fölszólítóval ad vissza, ugyanazt a másik jelentő móddal fejezi ki, pl.: Vulg. Luk. XV. 4. donec inveniat eam = DöbrC. 352 mig nem *meg lelie* őket, MünchC. mignem *meg lelle* azt, JordC. myglé *megh leely* hűtet stb.

Fontos dolog az is, hogy az alanyi ragozású jelentő mód jelen idő egyes második személye némely igéknél összeeshetik az ugyanilyen ragozású fölszólító egyes második személyével. Így például a *-z*-végű igék jelentő mód jelen idejét a nyelvmlékek így is ragozzák:

Luk. XIII. 32 ejicio = JordC. 577 *yzek* ki (értsd: üzök ki) | ÉrdyC. 316 O zent Anthal ne gyeter' . . . ha ymaran ky *yz* . . . aggy wtat (értsd: kiüzöl); Luk. XIV. 12 cum facis prandium = JordC. 578 Mykoron te ebedet *zerez* (értsd: szerzel); Márk XII. 14 nec vides = MünchC. nem *néz* (értsd: nézel, vö. JordC. 496 *neez'*, olv. *nézz*); TelC. 306 merth chak ewel *győz* megh engem es ewel en raytham . . . kent the z | Máté XII. 26 ejicit = JordC. 390 *yz* ky (értsd: üz ki) stb.

Az ilyen *-z*-végű igéknek alanyi ragozású fölszólító egyes második személye az alanyi jelentő mód jelen idejének egyes második személyével egyformán hangozhatik, például: *győz meg! őriz meg!* = *meggyőz, megőriz* (= *győzől, őrizel*).* A nyelvtörténetből idevágó példák:

TelC. 220 *irgalmaz* enneköm, uo. 369 ne *nez* ydestoua, uo. 183 *őruendöz*: e mondasoknal, uo. 314 *őriz* Engemeth | NádC. 273 vong auag *huz* vtannad, uo. 275 *irgalmaz* es . . . | PozsC. 19 az een bineymeth megh bochyassad . . . ees *yrghalmaz* nekem; és talán ez is: Ján. XX. 27 affer manum tuum = JordC. *hoz*d ede the kezedet, DöbrC. *hozte* kezedet (= *hoz*d te, esetleg *hoz*j te helyett).

Ez alaki egybeesés aztán azt eredményezi, hogy a fölszólító *j*-je behatolhat a *-z*, *-sz*, *-s*-végű igék jelenidejű egyes második személyébe s én ma már azt hiszem, hogy az általam kimutatott ilyen jelentő mód jelenidejű alakok: ÉrdyC. 366 *oldoz* = *oldozj*: *oldozol*, uo. 432 *győz* = *győzj*: *győzől*, GuaryC. 68 *megkötöz*, 77 *vizh*, 94 *Nezh*, 111, 116, *lezh*, 117 *bezelh* (?), 118 *alh*, 119 *kerzh*, 128 *tezh* stb. (l. részletesen „Az *-sz* személyragról“ című dolgozatomat NyK. XL. 376—379) tulajdonkép föl-

* A fölszólító *j*-je eltűnhet *-l*, *-r*, *-n*, *-v*, *-g* után és más helyzetben is, l. TMNy. 631.

szólítók s a *-j* az ilyenekben is: *lészj, tészj* a főlszólítóból való. Az *-sz-szel* bővülő *v-tövek* más alakjaiban is kimutatható a főlszólító hatása a jelentő módra. Főntebb idéztem ilyen népnyelvi alakokat: *össze* (= eszi), *tössze* (= teszi), *vössze* (= veszi), *összék* (= eszik), *tösszék* (= teszik). Ezek az alakok már a codexekben is megvannak, például:

Márk XV. 20, 22: *et educunt illum . . . Et perducunt illum* = DöbrC. 451 *Es ki vizek v̄tet . . . Es el vizek v̄tet* | Ján. XV. 21 *Sed haec omnia facient vobis propter nomen meum* = DöbrC. 414 *de ezeket teziek ti nektek mind en nevemert*, MünchC. *tēzec* [= teszik], JordC. 682 *tezyk*.

Más esetekben is a nyelvtörténeti kor egész folyamán látjuk a felszólítónak a jelentő mód jelen idejére való befolyását, s ez állandóan megvolt hatást bizonyítsák még a következő nyelvtörténeti adatok:

Pál ap. I. Kor. X. 12: *Itaque qui se existimat stare, videat ne cadat* = DöbrC. 361 *Azert es ki aleyča magat allania, lassa hoğ ne essek* | ÉrsC. 540 *Mert mykoron ymadkozywnk* (ha a latin eredetit ismernők, talán felszólító is lehetne, vö. JordC. 440 *Máté XXVI. 36 y m a t k o z y o m* = orem, ÉrsC. 370 *y madkozom*) stb.

Az eddigi példák, azt hiszem, eléggé bizonyítják, hogy a felszólítót a jelentő mód funkciójában nemcsak a mai népnyelvből, hanem a régi nyelvből is ki lehet mutatni.* Arra tehát, hogy a felszólító személyragja + módjele átvonódhasson a jelentő mód jelen idejére, a feltételek a nyelvtörténeti kor minden szakában megvoltak.

b) Ha a mai irodalmi és nyelvjárási *mondja, engedje* (= engedi), *látja, hintje* (= hinti), *váltja* stb.-beli *-ja, -je* tulajdonkép a tárgyias felszólító *-ja, -je* eleme, meg kell magyaráznunk, hogy miért nem történt meg itt is ugyanaz a változás, mint a felszólító módban, a hol a felszólító módjel az előtte való *-t*-vel hasonulván, *-ss-é* (*lássa*), *-cs* ~ *cs-vé* szokott válni (*tanítsa, váltsa*). A felelet könnyű. Ha feltesszük, hogy a felszólítónak *ž* a módjele (l. SZINNYEI, NyK. XXIII. 463—464 és NyH.⁴), a mely később *h*-vá és *j*-vé lett, akkor azt mondhatjuk, hogy a *lássa, váltsa*-féle alakok abból az időből valók, a mikor a módjel *ž* volt, míg az átvonódás akkor történt, a mikor már *j* volt. A *t* pedig a

* Hogy viszont a jelentő mód jelen idejét is lehet felszólító gyanánt alkalmazni, arra vö. a többek közt NyK. XXIII. 465.

j-vel csakis *t'*-vé lesz, s nem *ss*-sé vagy *-ccs-* $\sim$ *-cs-vé*.* Szerintem ez a föltevés a helyes. Föltehetjük azt is, hogy a felszólító jele mindenkor *j* volt (a mi ugyan nem valószínű); az átvonódás ez esetben is későbbi. Ez különben abból is következik, hogy a jelentő mód jelen idejének tárgyias alakjai, mint fentebb kifejtettem, eredetileg *j* nélküliek voltak. Egy nyelven belül egy és ugyanazon hang vagy hangkapcsolat két különböző időben kétféle fejlődésen mehet keresztül, a mire sok példa van. Én itt csak a *k*, *g* hangokat idézem, a melyek az ósszlávban először *č*-, *ž*-vé, s később hasonló helyzetben *c*-, *z*-vé lettek (l. ASBÓTH, Nyelvtudomány I. 12. s köv. l.). Így válhatott a *t + j*-ből régebben *-ss-*, *-ccs-* $\sim$ *cs-*, később pedig *-t'*.

A magyar *-tj-* vagy *-tj-* (kevésbé valószínű) $\succ$ *-ss-*, *-ccs-* $\sim$ *cs-* változásból azonban egy más tanulságot is le akarok vonni. A különféle nyelvek azt bizonyítják, hogy ha a *t + j* vagy *t + j* hasonult, akkor az a *d + j* vagy *d + j* is hasonló fejlődésen ment keresztül. Így van ez például az olaszban [vö. *palazzo* = *palatiu(m)*, *mezzo* = *mediu(m)*], az ósszlávban és a mai szláv nyelvekben (vö. ósszláv *světa*, *medija* = ó-egyh. szláv *svěsta*, *mežda*, cs. *svíce*, *meze* stb.) is. A különbség csak az, hogy a *t + j* vagy *t + j* assimilált hangja zöngétlen (vö. olasz *palazzo*), míg a *d + j*-é vagy *d + j*-é zöngés (vö. ol. *mezzo*).

Ez analógiák alapján nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a *vesse*, *lássá*, *váltá* mellett egykor a magyarban volt **asz-zsa* (= adja), **kérdsze* (= kérde) is. S ez alakok közül a *kérdszen-t*, *tudzsá-t* meg is találjuk a moldvai csángó nyelvjárásban (vö. Nyr. XXX. 64, XXXI. 3) és a vas megyei Felsőőr nyelvében (vö. Nyr. XL. 431, NyFüz. IX. 8). E két nyelvjárásról ugyanis tudjuk, hogy itt az irodalmi *gy* hang *dzs* alakban van meg (pl. egy = *édzs*, megy = *kümédzs*, *médzsék*, magyar = *madzsar* stb.). Hogy a mai magyar *gy* megelőzője magyar *d'ž* lehetett, arra sok körülmény mutat; ** épp azért e két nyelvjárás *dzs* (o: d'ž) hangja megőrzött régiség.

* Vö. a codexekben és a népnyelvben ilyen alakokatis: Telc. 169 *tellesysd*, 173 *tanisd meg*, *erössysd*, *tellesidbe*, NyFüz. XLVIII. 28 *tanéssuk*, *fökössem*, *fordéssuk*, Kriza Vadr. 555: *nyittsa*, *nyittsuk*.

** Ilyenek: permi nyelvi *d'ž* $\sim$ *ž* = magyar *gy* Nyr. XLI. 36, MNy. IV. 307, SZINNYEI NyH.⁴ 43; a tör. jövevényszókban ó-bolg. *d'ž*-ből m. *gy*; vö. GOMBOCZ, Bulg. t. Lehnw. 180, Nyr. XLI: 454. BUDENZ J. SYLVESTER J. alapján a magyarban kétféle *gy*-t próbált kimutatni, l. MNyelvészet V. 440.

Végeredményül tehát kimondhatom, hogy a *j*, a mennyiben a mai nyelvben és a régi nyelvben a tárgyas ragozású jelentő mód jelen idejében előfordul (vö. *hintje* = hinti, *engedje* = engedi, *verje* = veri, *mondja*, *verjük*, *mondjuk*, *mondjátok*, *verjük* = verik, *engedjük* = engedik, *mondják*), a felszólítóból vonódott át; a jelentő módban eredetileg *j* elem nincs.

(Folytatjuk.)

MELICH JÁNOS.

Borjú, gyapjú és csalán.

E három török jövevényszavunk magyar hangtörténetének kérdése már évek óta érdekel engem. Nem tudtam ugyanis sehogyse megmagyarázni magamnak először is azt, hogy miért őrződött meg a tör. **burayu* és **şapayî* tővégi magánhangzója, holott Gombocznak és Melichnek e kérdésre vonatkozó kutatásai (MNy. V. 393 és VI. 14) kétségtelenné tették, hogy tővégi felső és középső nyelvállású rövid magánhangzóink az Árpád-kor folyamán elvesztek; másodszor meg azt, hogy ha tör. **burayuból* a m.-ban *borjú* lett és **şapayîből* *gyapjú*, miért nem lett akkor **çalayanból* is **csalján*, miért van e helyett *csalán*?

A míg azt hittem (a mit az én helyemben valószínűleg bármely más nyelvész is hitt volna), hogy *borjú* és *gyapjú* szavaink középső nyílt szótagbéli rövid magánhangzójuk elvesztése útján váltak kéttagúakká, mindaddig természetesen lehetetlen volt e „kivételeket“ megértenem. Nemrégiben azonban megakadt a szemem a *borjú* szónak moldvai csángó *buru* alakváltozatán, s ezt közelebről megvizsgálván, csakhamar kitűnt, hogy előbb említett föltevésém téves volt.

E moldvai csángó *buru* alak t. i. nem lehet egyszerű nyelvjárási változata a köznyelvi *borjú* alaknak, mert szóbelsei *-rj-* kapcsolathól (pl. *varjú*, *burján*, *kurjant*, *tarjagos*, *perje* stb.; *írjon*, *várjon*, *kérjen* stb.) egyetlenegy nyelvjárársunkban sem veszett el a *j*. A pusztán *-u-*végű csángó *buru* tehát e szerint csakis olyan alakulat lehet, mint a milyenek székely *buszu*, *tulu*, *udu* < *boszó* (Serm. Dom.), **toló*, *odó* (NySz.), vagy a magashangúak között *bütü*, *csüpü*, *güzü* stb. (vö. MNy. III. 412; ilyen a köznyelvben *gyürü*, *gyüszü*, *ürü* s valószínűleg *sürü* is). E joggal föltételezhető régibb **boró* pedig a legszigorúbb hangtörvények szerint megfelel egy Árpád-kori, tővégi magánhangzóját vesztette magyar **buray* alaknak, mert az *apró*, *békó*, *borsó*, *dizsnó*, *író*, *kancsó*-féle török jövevényszavaknak egész sora kétségtelenül bizonyítja, hogy szóvégi *-ay* kapcsolathól a magyarban szabályosan *-ó* lett. A *gyapjúnak* ilyen **gyapó-*